

Jaxongir INAYATOV,
Tashkent Perfect universiteti dotsenti v.b., PhD

O'zMU professori. O'.Movlonov taqrizi asosida

TURKISTON O'LKASIDAN CHIQQAN DASTLABKI MAHALLIY FOTOGRAFLAR VA ULARNING FAOLIYATI

Annotatsiya

Maqolada fotografiya san'atining rivojlanishi bilan dunyo hamjamiyatida juda katta qiziqishlar uyg'otganligi ochib berilgan. Bu yangiliklar Turkiston o'lkasiga ham katta imkoniyatlar olib kelganligi, o'lkadan chiqqan mahalliy fotograflarning rasmga olgan foto manbalari o'lkaning turli jabhalarini, etnologiyasini, madaniyatini, ijtimoiy iqtisodiy hayotini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qilishi tahlil qilingan. Turkiston o'lkasiga kirib kelgan bu yangilikga dastlab mahalliy aholi keskin munosabatda bo'lganligi haqida to'xtalangan.

Kalit so'zlar: Turkiston, fotograflar, Marsel, D.Nazarov, Toshkent, Xudoybergan Devonov, Berdiquil, Vilgelm Panner, o'lka, Qo'qon xonligi.

ПЕРВЫЕ МЕСТНЫЕ ФОТОГРАФЫ ТУРКЕСТАНА И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

В статье показано, что с развитием искусства фотографии оно вызвало большой интерес у мирового сообщества. Проанализировано, что эти новости открыли большие возможности для Туркестанской области, а фотоисточники, сделанные местными фотографами региона, служат основным источником для изучения различных аспектов этнологии, культуры и социально-экономической жизни региона. Отмечалось, что поначалу местные жители резко отреагировали на это известие, дошедшее до Туркестанской области.

Ключевые слова: Туркестан, фотографы, Марсель, Д. Назаров, Ташкент, Худойберган Девонов, Бердикул, Вильгельм Паннер, страна, Коканское ханство.

THE FIRST LOCAL PHOTOGRAPHERS FROM TURKESTAN AND THEIR ACTIVITIES

Annotation

The article reveals that with the development of the art of photography, it has aroused great interest in the world community. It was analyzed that these news brought great opportunities to the Turkestan region, and that the photo sources taken by local photographers from the region serve as the main source for studying various aspects, ethnology, culture, and social economic life of the region. It was mentioned that at first the locals had a strong reaction to this news that entered the Turkestan region.

Key words: Turkestan, photographers, Marcel, D. Nazarov, Tashkent, Khudoibergan Devonov, Berdikul, Wilhelm Panner, country, Kokan Khanate.

Kirish. Turkiston o'lkasida ham fotografiya sohasi asta-sekinlik bilan rivojlana boshlaydi. N.Nexoroshev, K.Ssiborovskiy, D.Nazarov va S.Nikoloyai Turkiston o'lkasidagi birinchi fotograflar hisoblanadi[7].

Toshkent gimnaziyasining rasm o'qituvchisi Dmitriy Nazarov o'lkadagi dastlabki havaskor mahalliy fotograflardan biri edi. U Toshkentning Moskva va Xiva ko'chalari tutashgan joyda o'z fotoatlyesini ochgan edi. D.Nazarov Straganov bilim yurtida o'qib yurgan paytlaridan boshlab fotografiya ishlari bilan shug'ullangan. U tomonidan ishlangan suratlar muallifning yuksak mahorati va o'ziga xos uslubi borligini ko'rsatadi. Bu fikrni uning 1908-yil Marselda bo'lib o'tgan xalqaro fotoko'rgazmada Gran-pri mukofotiga sazovor bo'lganligi ham isbotlaydi. Marseldagi fotoko'rgazmada Uning 14 ta surati namoyish etilgan[6].

O'lka tub mahalliy aholisining ushbu sohaga qiziqishi ortib borgan. Xususan, 1889-yilda shoir Furqat Toshkentga kelganida D.Nazarov faoliyatigaqiziqadi. Furqat uning fotografiya atelyesida fotoapparat tuzilishi, suratga olish jarayoni va uning vizit-portret tayyorlash usullari bilan tanishadi.

Furqat o'z taassurotlarini "Turkiston viloyatining gazetisi"da o'zbek tilida e'lon qiladi[8]. Turkiston o'lkasiga general-gubernator K.P.Kaufmannning buyrug'iga asosan 1872-yil yoz oylarida Qo'qon xonligiga fototasvirchi G.Krivsov tashrif buyurgan. Uning tashrifi shundan iboratki, "Turkiston albomi"ni yaratish uchun Turkiston o'lkasiga tasvirlarni muhrlash uchun kelgan. Xudoyorxon bunga dastlab rozi bo'lmaydi. U, ya'ni G.Krivsov fotoapparat unchalik xavfli narsa emasligini, bu uskuna bilan yaqindan tanib chiqishni iltimos qiladi. 1872-yil 6-iyulda

Qo'qon xonligida tarixiy hodisa yuz beradi. Ya'ni, butun Qo'qon xonligida musulmonlar birinchi marta fotosuratga olinganligining guvohi bo'ladi. G.Krivsov dastlab Xudoyorxon ruxsati bilan sarbozlar fototasvirlarini olganini tarixiy tadqiqotlarda guvohi bo'ldik. Vaqt o'tishi bilan bu yangilikka Xudoyorxon katta qiziqish uyg'onadi. Shu bilan birga, u bir qancha amaldorlarni, mehmonxonalar hamda Qo'qon o'rdasini fototasvirlarga olishga ko'rsatma beradi.

G.Krivsov ma'lumotlariga qaraganda, shunday amaldorlar uchraganki, rasmga tushishni xohlamagan. Hattoki, rasmga tushmaslik uchun yig'lashgan ham, Xudoyorxon bunday gunoh qilmaslik uchun astoydil iltimos qilishgan. Lekin xon buyrug'ini qabul qilishga majbur bo'lishgan. Bular shu kungacha xalqimiz tarixini yoritishda qimmatli etnografik fotohujjatlar sifatida xizmat qilmoqda. G.Krivsovning olib borgan bu ishidan hayratlangan Qo'qon xoni Xudoyorxon va uning o'g'li G.Krivsovga iltimos qilib, fotosuratlar olish uchun fotoapparat va rasmlarni chiqarish uchun ximikatlarni berishni iltimos qilishadi. Shu sababli rus fotografi bilan birga qo'qonlik Berdiquil degan yigitni Toshkentga rasmga olish ishlari o'rganish uchun jo'natishadi, fotoapparat va kerakli ximikatlarni olib kelish uchun alohida topshiriq beriladi. G.Krivsovning Toshkentda qolishga imkoni kam edi, u Sankt-Peturburrga ketish oldidan Berdiquilga rasmga olish va uni ishlab chiqarishning sodda yo'lini o'rgata oldi. G.Krivsov Toshkentga yana qayta tashrif buyurgan payti suratga olishni yanada mukammalroq jihatlarini qaytadan o'rgatishga va'da berdi. Ammo Berdiquil sa'y-harakati, mashaqqatli mehnati evaziga Qo'qon xonligiga 2 ta fotoapparat olib kelganligini ko'rishimiz mumkin. "Turkistanskiye

vedomosti”, gazetasining guvohlik berishicha, “O’rta Osiyoning musulmonlar ilamida, jumladan, Qo’qon xonligida 2 ta fotoapparat ishlatilgan”[10]. Bu fotoapparatlarning bittasi Qo’qon shahrida, ikkinchisi Andijon shahrida bo’lgan.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Qo’qon xonligi tarixida ilk bor fotografiya ishlarini olib borish uchun Berdiqul ismli o’zbek o’g’loni alohida iz qoldirgan. U nafaqat Qo’qon xonligida, balki butun Turkistonda ilk fotograf sanaladi. Chunki, 1872-yilda hech qayerda, hatto, Toshkent shahrida ham mahalliy aholi orasida fotograf faoliyat yuritmagani tarixiy tadqiqotlarimiz davomida guvoh bo’ldik.

Ilhomjon Inog’omjon o’g’li Hojiyev o’lkadagi dastlabki tub mahalliy havaskor fotograflardan hisoblanadi. U 1902-yilda Sirdaryo viloyati rayosatiga fotograflik qilishga ruxsatnoma olish uchun yozma murojaat qiladi. Uning mazmuni quyidagicha: “Fotoapparatimda turli ko’rinishlar va kishilarni suratga olish bilan shug’ullanib, eski Toshkentning mahalliy aholisini shunchalik qiziqtirib qo’ydimki, ko’pgina o’zbeklar ham endi suratga buyurtma bera boshladilar, ammo buning uchun maxsus ruxsatnoma bo’lmaganligi va boshliqlar e’tiroziga yo’liqmaslik uchun o’zimga zarar bo’lsa-da ularning iltimosini rad etishga majburman. Rus fotograflaridan eshitdimki, hozirgi paytda bunday ishlar bilan shug’ullanish uchun boshliqlardan ruxsatnoma olish kerak ekan. Shu sababdan fotografiya bilan shug’ullanishim uchun ruxsatnoma berishigizni iltimos qilardim”[9]. O’lkadagi imperiya ma’muriyati tomonidan Ilhomjon Inog’omjon o’g’li Hojiyevga 1902-yil 24-aprelda 739/6249-sonli ruxsatnoma berildi. Natijada 1902-yildan Shayxontohur dahasining Hovuzbog’ mahallasida Ilhomjon Inog’omjon o’g’li Hojiyevning “Musulmon fotografiyasi” atelyesi o’z faoliyatini boshlagan.

Mahalliy aholi orasidan yetishib chiqqan fotograflar orasida Xudoybergan Devonov alohida o’ringa ega. Uning tug’ilgan vaqti ayrim manbalarda 1878-yil, boshqalarida esa 1879-yil sifatida qayd etiladi. Uning shu ikki sana oralig’ida tug’ilgani aniq. Sababi fotograf tug’ilgan davrda milodiy yillar tizimiga asoslangan yil hisobi amalda bo’lib, o’sha davrlarda hijriy yil hisobi bo’yicha ayrim o’zgarishlarni hisobga olsak bir yil, yarim yil farqi bo’lganini kuzatamiz. Balki shu bois fotografning dunyoga kelgan sanasi qator manbalarda turlicha keltirilgan.

Uning otasi, xon saroyida kotib hamda tabobat bo’yicha faoliyat olib borganini ko’rishimiz mumkin. Xudoybergan Devonovning jiyani Abdulla Yusupovning yozishicha, Nurmuhammad Xo’jayli tumanida yer-suv bo’limining boshqaruvchisi bo’lgan[2].

Salimjon Hasanov ismli muallif “Birinci o’zbek kinooperatori” degan maqolasida birinchi o’zbek fotografi hayotining xuddi shu davri to’g’risida bunday ma’lumot bergan: “Xudoybergan Devonov juda aqlli, tirishqoq, esini taniy boshlagach ko’plab tillarni o’rganishga kirishadi, jumladan, rus tili, fors hamda arab tillarini mukammal o’rganishga kirishadi.

Xudoybergan Devonov yoshlik chog’larida nemis tiliga qiziqishi katta bo’lgan, bu kelajak hayotida katta burilish yashashga sabab bo’lgan. O’sha vaqtlarda Xiva xonligida Muhammad

Rahimxon Feruz bir qancha oilalarni Xorazmda istiqomat qilishiga rozi bo’ldi. Bular ichida nemis-mennonetlarining oilasi ham bor edi. Bulardan ulug’ yoshlisi Vilgelm Panner edi, uni Paner bobo deyishgan. Xudoybergan Devonov dastlab Paner boboda fotoapparatni ko’rgan va qiziqib qolgan, u fotoapparatda rasmga olish uchun ijozat so’ragan. Vaqt o’tishi bilan Paner bobo shogirdining yutuqlaridan mamnun bo’lib, unga chiroyli fotoapparat tuhfa qilgan[5].

Uning dastlab o’zbek fotografi sifatida tan olinishi Vilgelm Panner nomi bilan bevosita bog’liq.

X.Devonov Velgilm Paner bilan ko’rishib, undan 1900-1901-yillar fotograflik ishlarini o’zlashtira boshladi[3].

Biroq birinchi o’zbek fotografning keyingi faoliyati oson kechmadi. Devonovning fotografiya bilan shug’ullanishi tevarak-atrofga tezda yoyildi. Devonovning do’stlari uning bu xatti-harakatlarini katta qiziqish va hayrat ila kuzatib, uni ortidan ergashganlar, ammo ayrim insonlar uning bu xatti-harakatini, yangilikni to’g’ri qabul qilishmagan. Ya’ni, suratga olish shariat ahkomlariga to’g’ri kelmasligini aytib, rasmga olish “gunoh” ekanligi hamda fotograflik kasbini tashlashga chaqiradi. Hattoki, sen rasmga olgan insonlar qiyomatda qayta tirilib, sendan berishni so’raydi, o’zing ham jahannamga borasan, gunohlaring uchun jahannam azobini tortasan!”,[1] deb ko’rqitishadi Biroq fotograf e’tirozlarga qaramay, o’z qarorida qat’iy turdi. Agar o’sha yillarda Xiva boshqaruvini Muhammad Rahimxon II emas, balki boshqa hukmdor egallaganida fotograf, uning oila a’zolarining taqdiri, tamomila o’zgacha kechgan bo’lishi mumkin edi.

X.Devonovning hayot faoliyatini tahlil qilib aytish mumkin, u 1901-yildan fotograflik sohasiga chuqur o’rganishga kirishgan. Bu sohani mukammal o’rganish uchun unga kerakli bo’lgan fotografiya anjomlarini va ximikatlarni sotib olish maqsadida dastlab, 1903-yilda Moskva shahriga tashrif buyurgan[4]. X.Devonov fotograf sifatida XX asr 10-yillarida shakllanib, el-yurt o’rtasida shuhrat qozona boshladi. Uning 1913-yilda Turkiston shaharlari bo’ylab ilk bor ijodiy safarga chiqishi tasodifiy emas. Xiva xonligining X.Devonov yashagan davri haqida to’xtaladigan bo’lsak, bu davr nihoyatda o’zining alohida muhim taraflari bilan ajralib turadi.

Xudoybergan Devonov 35 yillik fotografiya sohasida ishlashi bilan birga bu san’atni nafaqat Xiva xonligi, balki butun O’rta Osiyoda yuksak darajaga olib chiqa oldi. Afsuski 1938-yil 5-sentabr kuni u Angliyaga josuslik qilishda, Xorazmda bosmachilik harakatiga rahnomolik qilganlikda ayblab, qatl qilinadi.

Xulosa. Umuman olganda, olimlar tomonidan fotografiyani kirib kelishi borasida bir qancha jiddiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, Turkiston o’lkasidan chiqqan dastlabki mahalliy fotograflarning say’-harakati bilan fotografiya sohasida biroz bo’lsada yutuqlarga erisha boshlashgan. Dastlab Turkiston o’lkasiga bu yangilikni Berduqul ismli Qo’qonlik yigit tomonidan o’rganilishi alohida e’tirofqa sababchi bo’ldi. Fotografiya sohasida mukammal darajaga erishishda eng katta yutuq, albatta Xudoybergan Devonov faoliyati bilan bog’liq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Golender B. Birinchi o’zbek fotografi (Xudoybergan Devonov o’zbek milliy fotosan’ati va xujjatli kino asoschisi) // San’at. 2009. – № 4. – B. 25.
2. Karimov N. Birinchi o’zbek fotografi va kinooperatori Xudoybergan Devonov / Kitob-albom. – Toshkent: San’at, 2019. – S. 57.
3. Karimov N. Birinchi o’zbek fotografi va kinooperatori Xudoybergan Devonov / Kitob-albom. – Toshkent: San’at, 2019. – S. 59-67.
4. Polvon xoji Yusupov. Yosh xivaliklar tarixi. – Urganch, 1999. –B. 72.
5. Xudoybergan Devonov – birinchi o’zbek foto suratchisi va kino tasvirchisi (xorazmiy.uz) (murojaat qilingan sana 06.03.2021.).
6. Беньямин В. Краткая история фотографии / Сергей Ромашко. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – С. 94.
7. Голвина О. Русская фотографическая периодика (1858 – 1918 гг.) // Фотография. Изображение. Документ. Вып. 1 (1). – СПб.: РОСФОТО, 2010. – С. 61.
8. Горшенина С.М. Фотография и царская колониальная администрация Туркестана: конструируя историю и место между прошлым и будущим // Вестник международного института центральноазиатских исследований. – Самарканд, 2021. – С. 47.
9. Справочная книжка Самаркандской области. 1907 / Под ред. секретаря статистического комитета М.Вирского. Вып. 9. – Самарканд: Типо-литография Г.И. Демурова, 1907. – 192.
10. Туркестанские ведомости, 1872, № 29-31; 1873, № 9.